

APROXIMACIÓ AL PERSONATGE DE LA MARIA GANXA A LA RIBERA D'EBRE I AL PRIORAT.
I DOS MOSTRES DE LA SEUA FOLKLORITZACIÓ ACTUAL, A ALCANÓ I A FALSET

Sílvia Veà Vila
Departament de Filologia Catalana
Universitat Rovira i Virgili

1. Objectius

Els objectius d'aquesta comunicació estan en consonància amb el tema escollit per a la XIII Trobada del Grup d'Estudis Etnopoètics: esbrinar la vigència, la transmissió i la transformació de les tradicions orals, concretament, l'amonestament Maria Ganxa. Un amonestament, en paraules d'Oriol (2002: 90) és una unitat fraseològica que té la funció de fer creure els infants: «Si no creus/menges/vas a dormir..., vindrà la Maria Ganxa!».

En primer lloc, doncs, en aquesta comunicació es vol presentar el personatge de la Maria Ganxa tal i com es coneix a les comarques de la Ribera d'Ebre i el Priorat, i a un municipi de la demarcació de Lleida, a Alcanó (el Segrià) i el seu paper com a amonestament per als infants. I, en segon lloc, es pretén exposar la transformació que aquest personatge està vivint en aquesta mateixa àrea geogràfica en l'actualitat.

2. Metodologia

A partir d'una recerca realitzada l'estiu d'enguany, *El rol de les protagonistes dels relats etnopoètics lligats a topònims de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i el Priorat*, es va tenir coneixement del personatge de la Maria Ganxa, amonestament que coincideix amb la Maria Enganxa mallorquina. Aquest personatge, a Mallorca, és una mena d'antítesi de les goges o dones d'aigua, una veritable bruixa d'aigua que viu al fons de pous i cisternes i que, amb un ganxo, estira els xiquets i xiquetes que hi guaiten (Morey 1987).

El corpus que s'ha utilitzat per a confeccionar aquest article té l'origen en les informacions recollides d'informants de diversos pobles de la Ribera d'Ebre i del Priorat, als quals s'han fet entrevistes enregistrades en àudio i entrevistes en les quals s'ha pres nota escrita de la informació. Els informants han estat localitzats, bàsicament, mitjançant el boca-orella, per bé que altres vegades el contacte ha nascut del fet de trobar-ne informació per Internet i posar-s'hi en contacte a posteriori mitjançant alguna persona coneguda. En la majoria dels casos s'ha parlat directament amb ells mitjançant entrevista personal presencial i, en algun cas aïllat, el cas dels informants del Priorat, la informació s'ha recollit mitjançant mitjans electrònics.

Els informants totals han estat 12 persones, i, per comarques, són els següents: *Ribera d'Ebre*:

- Olga Cubells Bartolomé, nascuda a la Palma d'Ebre el 1974. Professora universitària i de secundària.
- Maria Àngela Cubells Estadella, nascuda a la Palma d'Ebre el 1941. Hi ha

viscut sempre. Mestressa de casa, botiguera de merceria i treballadora de taller de confecció.

- Pilar Escolà Franch, nascuda a la Palma d'Ebre el 1944. Mestressa de casa i pagesa.
- Neus Gironés Morera. Nascuda a Garcia el 1943, hi ha viscut tota la vida. Mestressa de casa, pagesa.
- Neus Marches Gironés, nascuda a Garcia, el 1965. Mestra.
- Jordi Montagut Mañé, nascut a Benissanet el 1981. Hi ha viscut sempre. Llicenciat en Relacions Laborals.

Priorat:

- Teresa Barceló Alentorn, nascuda a Bellmunt del Priorat el 1968. Estudis universitaris
- Neus Borrell Cedó, nascuda a la Serra d'Almos el 1968. Estudis universitaris.
- Diana Domènech Rofes, nascuda a Marçà el 1968. Hi ha viscut sempre, tret de 19 anys que va estar-se a Barcelona. Llicenciada en Filologia Romànica (especialitat Gallec i Portuguès), fa de professora de secundària.
- Montse Pellejà Puxeu, nascuda a Falset el 1968. Hi ha viscut sempre. Amb estudis universitaris.
- Maria Pi Coll, nascuda a Falset el 1968. Hi ha viscut sempre. Va iniciar estudis universitaris, treballa en l'àmbit sanitari.

Més tard, a la xarxa es va localitzar informació sobre la transformació del personatge de la Maria Ganxa i es va optar per cercar nous informants al poble d'Alcanó. Així, es va contactar amb els Grallers i Tabalers d'Alcanó i amb la seua representant:

- Rosa Rubio Roca, nascuda a Alcanó el 1978. Secretària d'Ajuntament.

3. Vigència i transmissió. Anàlisi

Com s'ha dit, s'ha trobat constància del personatge de la Maria Ganxa a les comarques de la Ribera d'Ebre: a les poblacions de Garcia, la Palma d'Ebre, Benissanet i la Serra d'Almos; i del Priorat: a Falset, Marçà i Bellmunt del Priorat, en diverses franges generacionals que es comentaran. A més, s'han trobat algunes diferències temàtiques entre totes dos comarques.

A tres poblacions de la comarca de la Ribera d'Ebre, Benissanet, Garcia i la Serra d'Almos, aquest amonestament coincideix amb el seu homòleg mallorquí i es feia servir per evitar que la canalla s'apropés a pous i cisternes, en un terreny en què n'existien molts i suposaven un perill evident. Els pous són presents a les sènies de les poblacions que toquen l'Ebre; i les cisternes són per tots els masos més allunyats del riu. A la població de la Palma d'Ebre, però, la Maria Ganxa s'allunya de l'aigua i apareix en un altre context.

Una sènia, a la Ribera d'Ebre, és una peça de terra conreada propera al riu, que, normalment, té un mas i un pou per al regadiu. Antigament, l'aigua dels pous s'extreia mitjançant una sènia de catúfols i la tracció animal. Per extensió, doncs, les parcel·les amb aquestes característiques s'anomenen amb el nom del sistema de reg.

D'altra banda, les cisternes són gairebé sempre presents en qualsevol mas que no estigui al costat del riu, això és, en els terrenys de secà, per bé que altres vegades són substituïdes pels aljubs. El perill de caure en una cisterna, com en un pou, és la impossibilitat de sortir-ne, atès que el nivell de l'aigua sempre està molt per sota de l'accés i, d'aquí prové la por que hi caigui la canalla.

A la població de Benissanet, el record d'aquest personatge és molt viu, sota el nom de la 'Maria Ganxos', i és on es va recollir la informació més detallada. L'informant, va escriure un article a la revista local, després d'haver parlat amb la seua àvia, Antònia Domènech Asens, nascuda a Móra d'Ebre l'any 1925:

Cada poble té les seues pròpies llegendes, contes i històries, i aquestes estan relacionades amb les pors i fòbies; tot té un perquè si escarbem una mica.

En un poble situat a la vora del riu i ple de sènies amb els respectius pous, la por que els xiquets s'ofeguin ha estat sempre una constant. Del riu, les amenaces paternes se n'han encarregat sempre, però què passa amb els pous? Enormes forats profunds situats a escassos metres de les cases, i descoberts, perquè volti be l'aparatosa roda. La temptació de treure el nas per aquest forat és quasi inevitable per a la curiositat infantil. Doncs aquí és on apareix la Maria Ganxos. "No t'apropis al pou! Ai si et veu la Maria Ganxos!"

Cames ajudeu-me, les criatures corren lluny del pou abans que els enganxi aquesta bruixa.

I quin aspecte deu tindre? Cadascú se l'ha fet seua. Jo, de petit, me la imaginava com una bruixa vella i prima, amb els cabells grisos despentinats, tota ella vestida de negre i enlloc de mans tenia unes urpes de ferro, estil Freddy Crugger –perquè ens entenguem.

La història de com la pobra dona va anar a petar als pous de Benissanet no està gens clara, però seguint la tradició de les llegendes de la terra, el més probable és que la cosa anés de la manera que ara us explicaré.

Fa molts i molts anys, en aquesta vila, hi vivia una dona que fou acusada de fetillera i de practicar conjurs amb les seves mans, potser l'acusaven d'enverinar l'aigua dels pous o de provocar la pesta i la castigaren amputant-li les mans. La bruixa, un cop mutilada i amenaçada que marxés del poble, es va refugiar al subsòl, de manera que tenia com a únic contacte amb el món exterior les boques dels nombrosos pous de la vila i, per poder escalar-ne les parets, es va confeccionar unes mans de ganxo. La bruixa, rancorosa amb els executors del seu càstig, des d'aleshores està a l'aguait de qualsevol criatura que s'apropi als seus dominis per enganxar-la amb els seus ganxos i emportar-se-la.

Val a dir que aquesta llegenda devia tenir més credibilitat quan les sènies estaven envoltades de xiquets i la somera voltava el pou per moure la roda, i el cric-cric dels cadufos reproduïa ben bé el soroll d'uns ganxos que pujaven per la pedra de les parets dels pous.

Els anys han arraconat aquest soroll i cada cop hi ha menys pous descoberts, però, per si de cas, jo de vosaltres no m'acostaria gaire als pous de Benissanet, potser la Maria Ganxos encara està a l'aguait.

A quin benissanetà no l'hi ha dit mai una iaia?

Publicat a *l'Aufàbiga*, revista local, l'any 2004⁹²

92 Jordi Montagut Mañé, nascut a Benissanet el 1981.

A la població de Garcia, en una entrevista feta a casa dels informants, es va recollir la conversa que es transcriu tot seguit.

C: Què és la Maria Ganxa?

NG: Oh, no ho sabem! Quan érem petits i mos volien fer por, mos deien la Maria Ganxa.

NM: Com que a les finques hi havien cisternes i pous, perquè els nens no mos acostéssim a les cisternes i pous, mos deien que hi havia la Maria Ganxa. [...] Llavons, quan anàvem al maset, a vermar i així, que anàvem a beure aigua, i clar els crios tombàvem per allí, mos deien: “Al tanto la Maria Ganxa!”. Clar, no mos hi apropàvem. I, a vegades, que estàvem allí, lo pare o el iaio pel darrere feien “Uuuuuuhhhh!” i déiem: “Ai, la Maria Ganxa!”

I la Maria Ganxa, pues, no ho sé, ... Jo diria que això ho feien perquè no anéssim allí.

OM: I esta dona devie ser algú del poble o no...?

NM: Segurament... una bruixota, saps? I et devie enganxar. Enganxave.

C: I és per als pous i tot això, me dius?

NM: Naltres teníem un maset que hi havia cisterna. I, amb els meus germans, com que eren petits i ells vermaven,⁹³ clar, nantros fèiem... , jugàvem per allí i el mas estava obert. Perquè no mos apropéssim a la cisterna... la finestra estava a una alçada així, saps?⁹⁴ i hi havia una porteta però l'haguéssim pogut obrir. Llavons, mos feien por perquè no hi anéssim. I respecte total, eh?⁹⁵

A la Serra d'Almos, població del municipi de Tivissa, on el nucli urbà està bastant allunyat del riu, es podien trobar la Maria Ganxa al quartet de la cisterna.⁹⁶

Per contra, a la Palma d'Ebre, el poble que és més allunyat del riu de tota la comarca, era utilitzada com a amonestament en general.

MA: Per fer por als crios: la Maria Ganxa, que no sé de què venie: “Mira que si no et portes bé, vindrà la Maria Ganxa!” I en un altre puesto diran...

P: La ... Naltros teníem la pallissa baix, la mula i el ruc. I teníem la... que guardàem la palla, hi teníem una pallissa i hi teníem una finestra que de dalt hi traïem la palla i ja no havíem de baixar cap baix. I un dia, la mama, també per a fer-me por: “Mira, Pilar, si no menges, vindrà la Maria Ganxa!” Xiqueta! La Maria de la Victòria, que havia servit a Sabadell sempre, marxe, s'entrepusse i es trenque la cama! “Maria, per què ho has fet això?” Diu: “Com?, que a casa vostra sempre teniu maries ganxes i coses d'aquestes!” [riu molt]⁹⁷

Des del punt de vista generacional, a partir de les dades dels informants i a falta d'un estudi aprofundit que ho corrobori, s'observa que la Maria Ganxa com a amonestament no ha sobreviscut en l'actualitat, però a Benissanet era viu, si més no, des dels anys 20 fins als anys 80; a la Serra d'Almos, a la dècada dels 70; i, a

⁹³ Es refereix als adults.

⁹⁴ A uns 80 cm del terra.

⁹⁵ Informants: Neus Gironés Morera, nascuda a Garcia el 1943, hi ha viscut tota la vida. Mestressa de casa, pagesa, netejadora; la seua filla, Neus Marches Gironès, mestra de professió; i el fill, Octavi Marches Gironès, llicenciat en Història.

⁹⁶ Informant: Neus Borrell Cedó, nascuda a la Serra d'Almos el 1967.

⁹⁷ Informants: Maria Àngela Cubells Estadella, nascuda a la Palma d'Ebre el 1941. I Pilar Escolà Franch, nascuda a la Palma d'Ebre el 1944.

la Palma d'Ebre, sembla que als 80 ja no n'hi havia constància de manera general, ja que una de les informants⁹⁸ explica que, per a la seua generació, la Maria Ganxa era una persona concreta del poble, una dona gran i poc sociable i no tenia la funció d'amonestament.

Quant al personatge recollit a la comarca del Priorat, la Maria Ganxa com a amonestament tampoc ha sobreviscut i no s'utilitza en l'actualitat. Atesa l'edat de les informants, sembla que aquesta figura sí que era ben viva a la dècada dels 70. En aquesta comarca no apareix lligada a pous i cisternes, per bé que a Bellmunt del Priorat manté la relació amb l'aigua, ja que, segons la informant, habitava al rentador del poble:

La Maria Ganxa, a Bellmunt, vivia al rentador del poble. Era una dona vella i dolenta que prenia els nens que hi anaven sols. Crec que ens ho deien per fer por i que no hi anéssim a jugar.⁹⁹

A Marçà, el lligam amb l'aigua es perd del tot i es relaciona amb el foc, ja que la trobaven a les llars de foc:

La meua Maria Ganxa era diferent de la de la Maria,¹⁰⁰ eh? La meua me deien que arrossegava unes cadenes i que si no mos portàvem bé me sortiria de dins a la llar de foc. O sigui que bueno, era diferent. Jo també me la imaginave com deia ella, una mica amb cabells llargs i foscos, i molt enredats amb el nas punxegut, sense escombra... no li veie l'escombra, i portava un vestit llarg fins... blanc, fins als peus, com si fos, per entendre-mos, una sotana, però blanca.¹⁰¹

A Falset, s'han recollit dos versions. Un cas en què també és associada a la llar de foc:

Jo recordo que quan estàvem vora el foc amb la meua àvia i feie les típiques espurnes que fa la llenya, sempre deia: "Ai, ai, ai, mira que ve la Maria Ganxa!". Però la història no me l'havien dit mai. Només me deien això. O si remenava per allà al foc i ... me deien: "No remenis el foc que vindrà la Maria Ganxa". Però no us puc explicar la història perquè no me la van explicar mai. Però sempre quan faig foc a l'hivern i, lo típic, una espurna surt, dic: "Mira, la Maria Ganxa!", però no sé de què ve.¹⁰²

I un altre cas en què és utilitzada com a amonestament per a qualsevol qüestió, com la Serena de Gandesa¹⁰³ o l'home del sac:

El meu avi sempre em deia que si no dormia vindria la Maria Ganxa. Jo, Sílvia, en comptes

98 Olga Cubells Bartolomé, nascuda a la Palma d'Ebre el 1974.

99 Teresa Barceló Alentorn, nascuda a Bellmunt del Priorat el 1968.

100 Es refereix a una informant de Falset.

101 Informants: Montse Pellejà Puxeu, nascuda a Falset el 1968, i Diana Domènech Rofes, nascuda a Marçà el 1968.

102 Informant: Montse Pellejà Puxeu, nascuda a Falset el 1968.

103 Per saber-ne més, consulteu Veà 2017: 137-138.

d'imaginar-la amb l'escombra, sempre em pensava que em posaria dins d'un sac, tot i que em deien que tenia una escombra,... Me la imaginava amb els cabells llargs i enredats, amb una gran faldilla llarga, prima i descalça, i bruta, no ho sé, així com una bruixa. Però no feia màgia, sinó por. Però no la veia dolenta,... no ho sé.¹⁰⁴

Sembla que la transmissió intergeneracional d'aquest amonestament també s'ha estroncat al Priorat, com a la Ribera d'Ebre.

4. Transformació

És ben sabut que els usos i les necessitats d'una societat varien al llarg del temps i és així com diversos elements folklòrics pateixen una certa transformació per a adaptar-s'hi i esdevenen productes folklòrics “de segona mà”, és el fenomen del *folklorisme* que Hans Moser va definir el 1962 (Martí 1996:20).

La folklorització esdevé quan algun o alguns individus presenten una predisposició positiva cap a allò que anomenem cultura tradicional i miren de reproduir algun element folklòric en contextos diferents de l'original, per causes que poden ser de diferents tipus: estètiques, comercials, ideològiques... En el cas que ens ocupa, s'observarà que les intencions han estat ideològiques, perquè no es perdés l'element cultural; i comercials, aprofitant-lo per vendre un determinat producte. La dinàmica folklorista treballa detectant un element cultural que pot ser aprofitable segons els paràmetres ideacionals de l'època, fixant-ne alguna de les formes i atorgant-li una validesa geogràfica, o social o funcional que no té perquè correspondre al paper que l'element ha jugat històricament, però sí amb les necessitats i característiques del nou sistema sociocultural (Martí 1996: 198-199)

És evident que els antics amonestaments no encaixen en la societat actual i, per tant, com a elements folklòrics també són susceptibles de ser manipulats per subjectes actius i, així, esdevenir productes folkloristes (Martí 1996: 19). Quant al cas que ens ocupa, el personatge de la Maria Ganxa, es presenten en aquesta comunicació dos processos de transformació-adaptació que s'han detectat.

El primer producte del folklorisme del personatge de la Maria Ganxa és el que s'ha desenvolupat a la població d'Alcanó, al Segrià, on fins fa ben pocs anys, la Maria Ganxa era l'amonestament general que es feia servir a la població per fer creure la canalla en diferents contextos. Era un personatge paral·lel al de l'home de sac i no anava lligat a pous i cisternes. La informant¹⁰⁵ relata que a ella i a gent encara més jove, d'infants, encara se'ls havia educat sota l'ombra de la Maria Ganxa. També explica que fins i tot recorda que algun padrí es disfressava amb un llençol al cap i feia por dient que era la Maria Ganxa.

Actualment, la Maria Ganxa és un capgròs del Grup de Grallers i Tabalers d'Alcanó, grup que es va crear a finals de l'any 2014. Aquest grup es dedica a interpretar

104 Informant: Maria Pi Coll, nascuda a Falset el 1968.

105 Informant: Rosa Rubio Roca, nascuda a Alcanó el 1978.

Fig. 1. Fotos facilitades pel Grup de Grallers i Tabalers d'Alcanó

diferent gèneres de cançons en festes i celebracions populars. La colla esta formada per 14 grallers, 7 tabalers, 2 gegants (Pere Blai i Magdalena Candela), un gegantó (Manelet) i el capgròs de la Maria Ganxa.¹⁰⁶

Seguint la definició dels diferents nivells en els quals es pot presentar el folklorisme, segons Martí (1996:25-26), es pot afirmar que el capgròs de la Maria Ganxa d'Alcanó s'insereix en el segon nivell de folklorització i esdevé un producte.¹⁰⁷ Tenint en compte que la informant, que pertany al Grup de Grallers i Tabalers, explica que els xiquets d'Alcanó d'avui dia ja només coneixen el capgròs, que, d'una banda, encara els amenaça (amb una escombra), però que, d'altra banda, els ofereix caramels perquè no tinguin por, es pot afirmar que és un producte homologat segons

106 El capgròs va ser construït per Manel Vidal Ginera, de les Borges Blanques, però natural d'Alcanó, l'any 2003. Està fet de paper i el cap fa 60 cm d'alçada. El vestit va ser confeccionat per l'Associació de Dones del municipi. I el propietari n'és l'Ajuntament de la vila.

107 Martí diferencia 3 nivells de folklorització, que poden esdevenir junts o per separat. Un primer nivell que afecta el camp de les idees, les actituds i els valors, un segon nivell que implica la creació d'un producte i un tercer nivell que implica una determinada manera de presentar el producte esmentat en el nivell anterior.

Fig. 2. Imatge de l'etiqueta (propietat del Celler)

els criteris propis del conglomerat social a qui va adreçat per a poder ser assimilat (Martí 1996:75), ja que es conserva l'orientació del personatge cap a la canalla, però se n'intenta rebaixar el caràcter intimidador. Així, doncs, una de les conseqüències d'aquest procés d'homologació ha estat l'acció de polir fins a l'extrem el producte, en el sentit que se'n suprimeix allò més desagradable (Martí 1996:75): la por, la qual, paradoxalment, era la raó de l'existència del personatge.

Aquesta mateixa homologació és la que, per exemple, com s'ha dit abans, també s'ha produït a Gandesa (Terra Alta) amb l'amonestament "la Serena", personatge meitat dona meitat moixó, que també servia per a fer por i obligar la canalla a creure, però que, en l'actualitat, ha acabat essent la protagonista d'un conte infantil.

Així mateix, també existeixen dos contes infantils d'autors d'Alcanó sobre la Maria Ganxa, un explica com una Maria Ganxa remugaire i malcarada va esdevenir cap-

Fig. 3. Caixes d'embalatge del vi

gròs i l'altre ens presenta una Maria Ganxa desvalguda que també acaba relacionada amb el capgròs. Aquests relats són consultables a la web de l'Ajuntament d'Alcanó.¹⁰⁸

El segon procés de folklorització del personatge de la Maria Ganxa que s'ha recollit, no va adreçat a les criatures, sinó a un públic adult. El trobem en un celler de la DO Montsant, a Falset, capital del Priorat, que produeix un vi negre que porta el nom del personatge i el vol homenatjar, tal i com s'explica a la seua web:

LLEGENDA FALSETENCA IMMORTALITZADA EN UN VI

En aquest vi rendim homenatge a la nostra cultura local on una de les llegendes més populars parla de la Maria Ganxa un personatge de la vida de llegenda de Falset i que s'explicava a la mainada. Té com a referència l'home del sac però amb un caràcter més tètric. La Maria Ganxa és un vi fet de vinyes velles de carinyena i on tractem de recuperar les tradicions i llegendes locals. El vi és un festival de fruita d'una varietat de raïm, la carinyena, que és tota una senyora.¹⁰⁹

En aquest cas, encara es pot observar més clarament que l'element de folklore es manifesta al segon nivell que es comentava més amunt: ha esdevingut un producte, que, en aquest cas, a més, és comercial. La transmissió intergeneracional de l'amonestament es va estroncar fa unes dècades i hi ha un sector de la població que ha volgut aprofitar-lo d'alguna manera i s'ha servit d'alguna característica per identificar-hi un producte i fer-lo atractiu a un altre sector de la població que ja no és el públic infantil.

Si s'observa la imatge que llueix l'etiqueta d'aquest vi, és pot observar que es

108 http://alcano.ddl.net/secciodinamica.php?seccio=Llegenda%20de%20la%20Maria%20Ganxa&id_seccio=9786 de 17 d'octubre de 2017.

109 <http://pascona.com/la-maria-ganxa/> de 17 d'octubre de 2017.

presenta una dona adulta, atractiva i torbadora, que ensenya els pits descaradament i que, amb els dits de la mà, amenaça d'”enganxar” el client. Fins i tot l'embalatge fa referència als perills de trobar-se amb el personatge de la Maria Ganxa. I no només això, sinó que aprofita aquesta amenaça, la sensació de perill, per a fer-la atractiva per als adults, els potencials clients, alguns dels quals, segurament, van ser amonestats pel personatge en la seua infantesa. A més, juga amb el concepte “enganxar”, en l'accepció més literal en el cas de la Maria Ganxa –amb un ganxo–; però en unes altres accepcions, en el cas del vi: d'una banda, amb l'accepció de “agafar, atrapar, sense voler” i, de l'altra, la de “fer-se addicte” al producte.

5. Conclusions

L'amonestament de la Maria Ganxa ha estat viu al Priorat i a la Ribera fins als voltants dels anys 70-80 del segle passat, aproximadament. Posteriorment, el context social l'ha bandejat com a amenaça per fer creure la canalla, però el personatge, viu en el record de les persones que ara estan al voltant dels 40-50 anys, ha estat recuperat en formes diverses i s'ha folkloritzat, en forma de contes per a infants, d'un capgròs que reparteix a caramels a la canalla o d'un vi que vol seduir i “enganxar” els consumidors adults.

BIBLIOGRAFIA

- MARTÍ PÉREZ, J. (1996): *El folklorismo. Uso y abuso de la tradición*. Barcelona: Ronsel Editorial.
- MONTAGUT MAÑÉ, J. (2004): «Què enganxa més que un ganxo?» a *Aufàbiga*. Benissanet: Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila (ACABD).
- MOREY COMPANY, J. (1987): «Na Maria-Enganxa» a *Mel i sucre*, núm. 88, Sant Joan, p. 18-19.
- ORIOI, C. (2002): *Introducció a l'etnopoètica: teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Valls: Cossetània.
- VEÀ VILA, S. (2017): «El rol de les protagonistes dels relats etnopoètics lligats a topònims de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i el Priorat» a *Estudis de Literatura Oral Popular* núm. 6 p. 117-140.